

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Куцик Олена Анатоліївна

**СЛОВА-СИМВОЛИ
ЯК ОБРАЗНО-СМИСЛОВИЙ ЦЕНТР
ФОРМУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ**

(на матеріалі української та російської мов)

10.02.01 "Українська мова"

10.02.02 "Російська мова"

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

811.160.1

ДВ 30, 310

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00760669 (Y)

Дисертація є рукописом

Робота виконана на кафедрі слов'янських мов Дрогобицького державного педагогічного інституту ім. І. Я. Франка.

Науковий керівник - кандидат філологічних наук,
доцент СМЕРЧКО А. К.

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор ШУМАРОВА Н. П.,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
БІЛОНОЖЕНКО В. М.

Провідна установа - Львівський державний університет
ім. Івана Франка

Захист відбудеться "29" січня 1997 р. о 10 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01. 01. 30 в Київському
університеті ім. Тараса Шевченка (м. Київ, бульвар Шевченка, 14,
кім. 63).

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Київського університету ім. Тараса Шевченка (м. Київ, вул. Володимирська, 58, кім. 10).

Автореферат розісланий "29" грудня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент Шахова - ШАХОВА Л. І.

Фразеологічні одиниці /ФО/ є важливою складовою частиною фонду мови і мовлення. Серед них певне місце посідають усталені звороти, побудовані на основі символу. Як зазначають Ю.А.Гвоздарьов і Л.Лендзел, утворення фразеологізмів на базі символів є одним з найактивніших, найпродуктивніших способів. Хоча цей шлях фразеологічної деривації в кількісному відношенні не є провідним, його роль в утворенні ФО вельми помітна.

Дослідження, присвячені системному аналізу фразеологізмів, основою яких є слова-символи, стали з'являтися лише з 70-х років /Б.І.Коваль, В.М.Мокієнко/. Недостатньо вивчено питання семантичної структури досліджуваних усталених зворотів в українській та російській мовах. В сучасному мовознавстві також мало висвітлено проблему слів-символів і фразеологічної символіки як системи, що пов'язана з психологічним аспектом сприйняття світу. Монографічних досліджень, присвячених аналізу ФО зі словами-символами, немає.

Актуальність реферованого дослідження зумовлена необхідністю виявлення, систематизації та вивчення складу фразеосемантичних груп /ФСГ/, які, будучи мікросистемами, формують фразеологічну систему і тому відображають системні відношення у фразеології. Йдеться про найбільш загальні, універсальні тенденції і закономірності генези та культурної мотивації фразеологічних одиниць, заснованих на символах, виявлення відтінків їхньої семантики, способів об'єднання даних фразеологізмів у фразеологічні серії та ФСГ.

Оскільки специфічні особливості структури, лексичного і фразеологічного складу мови найбільш чітко виявляються при зіставленні однієї мови з іншою, ефективним шляхом дослідження мов є порівняльне вивчення ФО, об'єднаних в одне семантичне поле, а також у певну фразеосемантичну групу.

Провідні ідеї щодо вивчення фразеологізмів, які ґрунтуються

ЛНБ ім. С.Т.Шевченка
АН Укр. Акад. Наук

на символах, висунув О.О.Потебня. У своїх працях він дав глибоку, контекстуальну інтерпретацію символів слов'янської народної поезії і відповідних фразеологізмів. Думки видатного українського вченого було розвинуто у працях Л.Г.Авксентьєва, Д.А.Гвоздарьова, М.Т.Демського, В.П.Жукова, А.К.Смерчко, В.М.Теліу, В.Д.Ужченко та інших.

Об'єктом дослідження є ФО, утворені на основі слів-символів в українській та російській мовах.

Наукова новизна дослідження визначається насамперед тим, що на нинішньому етапі розвитку науки виникла потреба у комплексному порівняльно-зіставному описі фразеологізмів зі словами-символами в українській і російській мовах. У роботі здійснено системно-структурний аналіз їх, який ґрунтується на новому нетрадиційному підході – через призму семантики символу.

Символ, ставши основою ФО, передає їй деякі свої властивості: узагальнюючу силу, багатство і ємкість змісту, особливий полісемантизм, перспективу, спрямовану у безкінечність. Відбувається своєрідний процес поєднання конкретного, ситуативного із загальним, глибоко філософським, універсальним. Це і робить фразеологізми такого типу продуктивною частиною мовлення, зумовлює їх життя у різних функціональних стилях.

Перед автором стояли такі завдання:

- спираючись на сучасні дані філософії, культурології та філології, висвітлити сутність поняття "символ";
- виявити і систематизувати ФО, що виникли на основі слів-символів, здійснити їх порівняльно-зіставний аналіз на матеріалі української та російської мов; з'ясувати специфічність кожної із досліджуваних фразеологічних систем, що є відображенням більш широких мовних та інтерлінгвальних закономірностей;
- визначити роль і функції символів у складі досліджуваних

ФСТ, виявити частотність їх уживання, особливості функціонування в мовленні;

- встановити лексико-семантичні співвідношення фразеологізмів зі словами-символами в українській та російській мовах.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що в ньому розкриваються закономірності творення фразеологізмів на основі слів-символів з предметним значенням та символів-кolorативів. Сержані висновки дозволяють глибше осмислити культурологічну роль символу як образно-смыслового центру ФО.

Практична цінність роботи визначається тим, що її результати можуть бути використані при складанні підручників і посібників з фразеології, при проведенні факультативних курсів, на заняттях в класах з поглибленим вивченням мови. Вони допоможуть і студентам при написанні курсових та дипломних робіт.

Матеріалом для аналізу послужили дані фразеологічних, тлумачних, етимологічних словників, довідників з української, російської і частки інших слов'янських мов, тексти художньої, наукової і публіцистичної літератури.

В роботі застосовано такі основні методи, як порівняльно-історичний, зістарний, описовий, як елемент структурного - метод компонентного аналізу.

Основні положення, що виносяться на захист:

1. Фразеологічні одиниці з образно-символічним компонентом становлять продуктивну модель у лексико-семантичних системах української та російської мов. Основою їх структуризації є виділення тематичних груп фразеологізмів з предметно-символічним та атрибутивно-семіотичним значенням: субстантивів, зоосимволів, колоративів, пов'язаних в асоціативні і парадигматичні поля.

2. Образно-смысловий центр фразеологізмів із символічною основою характеризується складним переплетінням та взаємодією інтра-

та екстралінгвістичних чинників, які визначають номінативно-характерологічні, символічні конотації досліджуваних одиниць. З-поміж засобів їх лінгвалізації /вторинної номінації/ переважає своєрідна метафоризація /імпліцитне перенесення внутрішніх і зовнішніх якостей предметів, функцій, фізичного стану, емоційних почуттів, способу життя, поведінки тощо/. Рідше зустрічається метонімічне переосмислення внутрішньо пов'язаних між собою реалій об'єктивної дійсності.

3. В досліджуваних мовах простежується ізоморфізм вираження національно-культурної символіки та внутрішньої форми фразеологічних одиниць з різним ступенем еквівалентності. Разом з тим мовні образи-символи як способи означення дійсності можуть бути безеквівалентними, оскільки тісно пов'язані з історичними, соціологічними, культурологічними та релігійними особливостями конкретної мовної спільності. Фразеологічна підсистема системи мови характеризується поєднанням національної специфіки з мовними універсаліями. Можна ставити питання про відображення у фразеології моментів, пов'язаних з ментальністю і з національною картиною світу.

4. Основу зоофразеологічної та колоративної фразеосемантичних груп в обох мовах становить народно-розмовна фразеологія - найдавніший шар фразеологічних одиниць, який є складовою частиною сучасних фразеологічних систем досліджуваних мов. Фразеосемантична група, що містить у своєму складі символи-субстантиви, носить переважно книжний характер.

Апробація роботи.

Основні положення дисертаційного дослідження висвітлені в доповідях на Всесоюзній науково-методичній конференції "Проблеми міжпредметних зв'язків в умовах білінгвізму" /Дрогобич, 1990/; на міжвузівських наукових конференціях "Гуманізм. Людина. Культу-

ра" /1992 р./ та "Гуманізм. Людина. Творчість" /1995 р. Дрогобицький педагогічний інститут/; на міжнародній конференції "Функциональная лингвистика: проблемы и перспективы" /Ялта - 1995, 1996 гг./; на Всеукраїнській науковій конференції "Проблеми зіставної семантики" /Київський лінгвістичний університет, 1995 р./; на першій Міжнародній конференції "Світ сучасної людини та іншомовні мови" /Дрогобич, 1996 р./.

З теми дисертації є п'ять публікацій.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, Висновків, Бібліографії теоретичних праць, Списку довідкової літератури, Тематичного покажчика розглянутих ф.о.

У вступі обґрунтовується вибір теми та предмету дослідження, визначається його актуальність, наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи, концептуальний апарат; дається тисла історія питання; окреслюється термінологічний інструментарій роботи /символ, мовний символ/; проводиться межа між символом і власне знаком, символом і алегорією, персоніфікацією, метафоркою, емблемою.

У першому розділі - "Побудова фразеосемантичної групи символізмів-назвами тварин" - здійснюється теоретичне обґрунтування вихідних положень дисертації, розкриваються шляхи формування образно-символічної основи досліджуваних фразеологізмів.

Відомо, що майже кожне слово як мовний знак символізує будь-яке явище. С.О.Потебня зазначав, що "символізм вже в самих початках людського мовлення відрізняє його від звуків тварин та вигуків"¹.

Процес становлення слова-символу звичайно проходить три стадії: виникнення реального /предметного, рідше - мовного/ символу,

¹ А.А.Потебня. С некоторых символах в славянскрй народной говззи. - Харьков, 1914. - С.79.

вникнення виразів, в яких вживається таке слово-символ, набуття цим словом-символом відносної свободи, що дозволяє його використувати у складі нових фразеологічних одиниць¹.

Мовний символ базується на своєрідному порівнянні і співвіднесенні предметів, явищ, якостей, що виступають його основою. Він складніший за чуттєве уявлення, оскільки вербалізований.

Формування символу-предмета сприяло і вживанню його в певній функції, наприклад: меч як символ небезпеки, війни /хапатися за меч, подняти меч/, стріла - символ великої швидкості /летіти стрілою, лететь як стрела/, хліб - символ добробуту /тяжкий хліб, легкий хлеб/.

Символ може виражати певні, пов'язані з даним предметом відчуття: малина символізує солодке життя /не життя, а малина, жизнь - малина/, з медом пов'язується щось приємне, солодке /як медом по губах, с медом на устах/.

Ще символ може створюватися на основі візуального сприйняття: чорний колір, наприклад, асоціюється з темрявою, чимось незрозумілим, невідомим /чорна пляма, черные дни/, білий - з радісним, сонячним, чистим /білий світ; белое венчальное, черное печальное/ /Даль, I, 152/.

Доведено, що світ пізнається і логічно, і образно. На візуальні сприйняття накладаються асоціативні: вожк в уявленні людини - жорстокий, ненажерливий; образ лисиці у фразеології є носієм переважно таких якостей, як хитрість та спритність; віл уособлює робочу людину, покірну, беззахисну, таку, що тяжко працює; ягня - лагідне, наївне, жертва сильного; ворона - лиха, жорстока, галаслива, іноді дурна; з індиками порівнюють пихатих людей тоді.

І в той же час символ не може зводитися лише до вказаних

¹ Див.: Д.А.Гвоздарев. Основы русского фразеобразования. - Ростов-н/Дону, 1977. - С.163.

значень. У ньому є і глибинний смисл, багатозначність, яку завжди треба мати на увазі.

Мовні символи легко піддаються включенню у фразеологізми. Це пояснюється тим, що і символ і фразеологічна одиниця виникають, як правило, на метафоричній основі, тобто на основі різного роду "асоціативних зв'язків метафоричного характеру в навколишній дійсності"¹.

Фразеологізм, побудований на основі символу, суттєво відрізняється від такого усталеного звороту, який символу в собі не містить. Зустріч символу і фразеологізму веде до якісно нового узагальнення.

В процесі утворення фразеологізму як цілісного словесного комплексу на базі слова-символу відбувається семантичне переосмислення сполучуваних слів. При цьому саме символ, який виступає основою такої ФО, вказує на об'єкт позначення, тим самим виконуючи своєрідну вказівну функцію.

З іншого боку, мовний символ є виявом образного бачення світу, одним із різновидів художнього образу. Він надає і фразеологізму образно-експресивної форми. Символ зумовлює не лише смислову структуру фразеологізму, а також його емоційну та стилістичну спрямованість.

Він може бути репрезентований у ФО цілісно оформленою одиницею /одним словом/ або нарізно оформленим словосполученням, наприклад: лавровий вінок/лавровий веночок - символ пошани, слави; старий вовк символізує досвідчену людину. Деякі з цих слів і виразів стали фразеологізмами внаслідок усталеності самого символічного значення, яке закріпилося за певним словесним комплексом.

ФО, побудовані на основі слів-символів, становлять стійку і досить розгалужену внутрішньо організовану фразеосемантичну систему.

¹Л.Т. Микулина. Национально-культурный символизм в лексико-семантическом аспекте // Лексическая семантика и фразеология. - Л., 1987. - С. 104.

му одиниць, яке, за даними нашого дослідження, налічує близько 957 номінацій в українській мові та 889 - в російській /включаючи фразеологізми діалектного характеру/.

В основі їх структуризації - виділення тематичних груп фразеологізмів з предметно-символічним та атрибутивно-семіотичним значенням - зоосимволів, субстантивів, колоративів, - пов'язаних в асоціативні і парадигматичні поля.

Зазначимо, що у розглянутому матеріалі кількісно переважають такі семантичні групи Φ_0 , основою яких є зоосимволи та символи-субстантиви /297 зоофразеологізмів в українській, 251 - в російській; 524 Φ_0 з символами предметного значення в українській та 485 - в російській мові/.

Зоофразеологізми ще в сиву давнину набували метафоричних значень і були відомі в античній культурі. За великою кількістю тварин закріпилися постійні ознаки: вовк - хижак, лисиця - хитра, заєць - боягуз, сорока - пліткарка, віслик - впертий, орел - могутній, красивий, сильний. Фразеологізми із сфери тваринного світу є різними за походженням залежно від їхньої внутрішньої форми та способу фразеологічної номінації.

Найбільша кількість зоофразеологізмів базується на образних уявленнях про свійських тварин /18 одиниць/, а з найменувань диких /10/ вживаються передусім ті, що мають певні локальні особливості /обмеженість поширення/. Так, наприклад, леви не водилися в помірному поясі, тому не могли скластися чіткі уявлення про цих тварин /у фразеології лев - символ шляхетності, великодушності, сили/.

Досліджувані фразеологізми є не лише різними за походженням, а й за способом вторинної номінації. Можна виділити декілька основних джерел зоофразеологізмів:

а/ усталені звороти, що відомі з античних часів /лев"яча

пайка/ частка /Езоп/, білая ворона /Двенал//;

б/ ФО біблійного походження /зблукана вівця /Матф., 18,22; Лука, 15, 4-6/, волк в овечьей шкуре /Матф., 7,15//;

в/ фразеологізми, що мають основою твори зарубіжних письменників /синій птах /М.Метерлінк/, кіт у чоботях /Ш.Перро/, кошка, котра гуляє сама по себе /Р.Кіплінг//;

г/ власне літературні усталені звороти /Лис Микита, пізнатися на фарбованих лисах /І.Франко/, ворона в павлиньих перьях, медвежья услуга /І.Крилов/, свинья в ермолке /М.Гоголь//;

д/ ФО, пов'язані з народним розмовно-побутовим мовленням та просторіччям /як свиня в дощ, чорная кошка пробежала/.

Образи одних тварин вживаються у складі фразеологізмів часто і є досить продуктивними /лисиця, вовк, корова, баран, собака, змія, сокіл/, інші зустрічаються рідко /черепаха, півень, слон/. Одній тварині можуть бути властиві найрізноманітніші /істинні і хибні/ якості. І навпаки, одна й та сама якість часто пов'язується з уявленням про різних тварин. Так, звір, віл, кінь в досліджуваних мовах виступають символами працьовитої людини.

Основою зоофразеологізмів є такі типи вторинної номінації, як метафора та порівняння. Метафоричне переосмислення зустрічається частіше, при цьому більшість досліджуваних ФО має розгалужену семантичну структуру /широкий спектр семантично похідних лексико-семантичних варіантів/.

Порівняння легко виявити в тому випадку, коли воно підкреслюється свого роду службовими словами, що входять до складу фразеологізмів. Це можуть бути порівняльні сполучники: в українській мові - як, мов, ніби, наче /як курка лапою /писати/, битися наче птах у клітці/, в російській - как, будто, словно, точно /как баран на новое ярство /смотришь, установится//.

Рідше порівняння представлені формою орудного відмінка: спі-

вати словесейком, дивитися вовком; изриваться змісей.

Постійними порівняннями /III/ прийнято вважати такі порівняльні звороти, які мають усталений лексичний склад і реалізують свій зміст у сполученні з суворо визначеними словами вільного ежитку, тобто звороти, що мають сполучуваність з лексичним оточенням^I.

Серед досліджуваних $\Phi 0$ зустрічаються такі, які мають обмежене словесне оточення. Така сполучуваність настільки стабільна, незмінна, що деякі словники включають слова, що постійно супроводжують порівняльні усталені звороти, до складу ΦC : Дайсак б"ється, нече птах у клітці, а цей нахаба на ньому багатітїме! /З.Тулуб././БСДМ, 1993, I, с.27//. С самого родження и до самої кончини бедняк боролся со всеми... бедствиями, свойственными маленьким людям; бился как рыба об лед /И.Тургенев./БСРЯ, 1968, с.37//.

У деяких III стійкою є не лише їхня безпосередня сполучуваність, тобто зв'язок з опорними словами порівняльного звороту – прикметниками або дієсловами, – але й опосередкована. Смісл II полягає у поєднанні з іменниками, що означають суб'єкт порівняння: як з цапа/з козла молока вовни/користі/допомоги; как от/с козла молока пользы/помоци.

Сполучуваність постійного порівняння є одиничною, коли воно відоме в поєднанні лише з одним дієсловом: як собака за обгризену кістку триматися. Сполучуваність III обмежена за тією умовою, що воно зустрічається в сполученнях з кількома словами. Ними можуть бути синоніми або слова різних семантичних рядів: як собака/пес у пилипівку тремтіти, трястися; как сорока болтатъ, третать.

Сполучуваність таких постійних порівнянь регулюється мовною традицією. Скажімо, в українській мові фразеологізм як собака/на ярмарку/ вживається зі словами "пропадати", "пропасти", а не

^I Див.: Л.А.Лебедева. Постоянные сравнения русского языка. – Краснодар, 1975. – С.3.

"зникнути", "загубитися"; в російській – как сидорову козу "драть", "лупить", "пороть", "сечь", але до цього ряду не входять дієслова тієї ж семантичної групи "бити", "колотить", "хлестать".

Друга група III характеризується тим, що вони мають більш широку сполучуваність, що дає підстави слова-оточення, або слова, які супроводжують фразеологізми, вважати постійно-змінними /В.Л.Друнгельський, С.І.Геврин, А.К.Смерчко/. Порівняймо: как рыба нем, молчат тощо.

Ці слова-оточення, як правило, належать до однієї лексико-семантичної групи. Ними можуть виступати дієслова сприйняття /як баран на нові ворота дивитися, втелюшиться/; дієслова мовлення /как собока болтать, трещать/; дієслова стану /як мухи гинуть, мерти/; дієслова на позначення абстрактної негативної дії /как бог черепаху изуродовать, изувечить/; дієслова, що означають конкретну негативну дію /как сидорову козу драть, пороть, сечь/; дієслова руху /як черепаха ходити, повзати, плентатись/; прикметники та дієприкметники, які означають якісну характеристику людини /як собака злий, голодний/; прикметники на позначення фізичної характеристики людини /як муха в окропі проворний, швидкий.

У досліджуваній ФСГ усталених порівнянь більше, але з метафоричною основою є багатшими за своє семантикою. Метафори, як і порівняння, виконують чіткі й постійні оцінювальні функції. Такі оціночні метафори характерні й тим, що з них можна виділити лише ті ознаки, які сумісні з денотатом. Метафора набуває констатації із світу людей, тобто вона ніби стає своєрідною характеристикою певних людських якостей: А вот из нашей братьи чиновников есть такие свиньи: решительно не пойдет мужик в театр, разве уж дашь ему билет даром /М.Гоголь/.

Одні метафори, що є основою ФС, віддзеркалюють звичайні ситуації; інші утворилися на ґрунті порівняння з ірреальним світом.

Неміноції такого типу існують лише у фразеології /біла ворона, согрётъ змея на груди того/.

В роботі підкреслено, що абсолютна більшість зоофразеологізмів пов'язана із образною характеристикою людини /її зовнішнім виглядом, психічними властивостями, фізичним станом та емоційними почуттями, поведінкою, становищем у суспільстві, естетичними оцінками/.

Подібність певних реалій і понять, образів і асоціацій у різних народів є причиною збігу компонентного складу багатьох зоофразеологізмів в тотожних лексичних мікросистемах, певного ізоморфізму їхнього лексичного вираження.

Ступінь розбіжностей між ФС в досліджуваних мовах буває різним: вони можуть відрізнятися як одним, так і всіма своїми компонентами.

Спираючись на традиційну класифікацію ФС, де ступенем еквівалентностей є образно-символічна основа, предметно-поняттєва характеристика та формальна вираженість фразеологізмів, ми виділяємо такі типи усталених зворотів:

а/ повні еквіваленти - ФС, що збігаються в обох мовах за значенням, лексичним складом, стилістичною спрямованістю та граматичною структурою: морський вовк/морской волк, собачий нхх/собачий нхх;

б/ часткові еквіваленти - фразеологізми, які збігаються в українській та російській мовах за значенням, стилістичною спрямованістю, але містять лексичні, граматичні, словотвірні або лексико-граматичні варіанти: стара лисиця/старая лиса, жовтороте пташеня/желторотый птенец;

в/ фразеологічні аналоги - усталені звороти з різним словесним наповненням: потайна гадюка/змея подколодная, як свиня на перці/розумітися//как свинья в апельсинах /понимать/;

г/ фразеологічні унікалії /безеквівалентні ФО/ - фразеологізми, що зустрічаються лише в українській або російській мові, характеризуються відсутністю образу-сигніфікату в протиставлюваній лексичній системі, наявністю фраземоутворюючих національно-культурних компонентів: різницький собака, козел офірний, козяча голова, свиняче вухо, як баран на звіздах; медвежий угол, драная кашка, волка в пастухи поставили того.

У другому розділі - "Лексико-семантична характеристика фразеологізмів зі словами-символами предметного значення" - розглянуто символи-субstantиви /вода, вогонь, вітер, камінь, кишеня/ в основі фразеологічних одиниць. Зокрема йдеться про лексеми-соматизми як про один із різновидів субstantивів /рука, голова тощо/. Тут виявляються системні зв'язки у складі досліджуваної ФСТ. На міжмовному рівні встановлюються особливості функціонування таких одиниць зіставного списку, як культурологічні аналоги та безеквівалентні найменування. Так, вода уособлює приховану силу, яка допомагає людині, або навпаки - руйнівну силу, гніздо - символ власної оселі, домашнього затишку, хрест символізує страждання, випробування, чаша є символом людського життя, страждань і смерті. Мовний символ чаша, базуючись на метонімічному /просторовому/ переосмисленні /чаша > те, що в чаші/, яке виникає як результат локальної суміжності реалій, став ядром усталених словесних комплексів в обох мовах: гірка чаша, чара/чарка/ терпіння переповнилася, полная чаша, пить мертвую чашу/мертвой чашей.

Характерними є ФО, в основі яких лежить лексема-символ чаша. Образ чаші часто використовується в літературі. Так, в кінці 18 - на початку 19 ст. він вживався в російській літературі для означення як позитивних, так і негативних явищ. Усталене сполучення "пить смертную чашу" означало загибель, смерть, крах. З кінця 18 ст. пить чашу наповнюється і "позитивним" змістом під впли-

вом перекладів античних авторів та французьких поетів /Он полную чашу пьет любви /С.Пушкін//. Поети 20 ст. також звертаються до цього символу. Так, у "Гефсиманському саді" Е.Пастернака /цикл "Стихотворения Дрия Живаго"/ Ісус благає, "чтоб эта чаша смерти миновала".

Ще один цікавий символ стає стрижневим компонентом розгалужених гнізд ФС в українській та російській мовах. Це лексема-символ крапля. У багатьох європейських народів вона означає щось мале, мінімальну кількість чого-небудь, малу, але водночас і приховану силу. Разом з тим крапля – частина великої органічної єдності. Предметно-символічне значення поширюється і на сам слововираз цієї реалії: крапля і камінь точить; капля камень точит не силой, а частым падением (gutta cavat lapidem non vi sed saepe cadendo (лат.); крапля за краплею (drop by, by drops (англ.)). Вступаючи в синтагматичні відношення з іншими словами, це слово передає своє символічне значення цілому словосполученню /чи виразу/, що сприяє, поряд з іншими факторами, його перетворенню на усталене. З іншого боку, саме словосполучення закріплює і виявляє дане символічне значення, визначаючи у такий спосіб лексему крапля/ капля як образно-смісловий центр /ядро/ усталених словесних комплексів. Спостережуючись з абстрактними іменниками родового відмінка, слово "крапля набуває фразеологічно зв'язаного значення і стає інформативно-недостатнім компонентом, який виконує роль допоміжного елемента в образно-метафоричних зворотах: крапля любові, капля милосердя /Ти жити хтів хоть хвилю так, як другі, Хоть кегельку солододі життя Закоштувати, дихнути свобідно /І.Франко/. Но вы, к моей несчастной доле Хоть каплю жалости храня, Вы не покинете меня /С.Пушкін//.

Наприклад, мовний символ крес, базуючись на предметній символіці, також стає образно-смісловим центром ряду ФС в українсь-

кій та російській мовах. Деякі з таких фразеологізмів набули символічної семантики в цілому: кров ударила в голосу/до голови - кровь бросилась в голову - символ злості, збудження; кров грає - кровь играет - символ сильного хвилювання, фізичної сили тощо.

Образ дороги/шляху в багатьох культурах виступає символом життя людини, її долі. У складі досліджуваної ФСГ іноді вибудовуються цілі синонімічні ряди слів-символів, наприклад: шлях - дорога - стежка /встугати на дорогу /шлях/ стежку; стояти на правильному/вірному шляху /дорозі/ стежці/; шлях - дорога - путь - курс /збиватися з шляху /дороги/ путі/курсу/; шлях - земля /зрошувати/скроплювати кров"ю шлях/землю/; путь - дорога - курс /збиватися с пути/дороги/ курса/.

Лексема яро стала стрижневим компонентом багатьох українських ФО: запрягти в яро, нести /своє/ яро, скидати яро, сунути свою голову в яро, накидати яро, підставляти шию під яро. В російській фразеології знаходимо лише одну фразеологічну одиницю под ярмом /под игом/.

Українських фразем, основою яких є символи неволі, рабства, насильництва /яро, кайдани/більше, ніж російських. Счевидно, це пояснюється самим буттям українського народу, його багатостраждальною долею, його історією, етнопсихологією.

Варто звернути увагу на той розряд ФО, що утворені на основі символів. Аналіз показує, що в обох мовах наявна значна кількість фразеологізмів, які структурно спираються на іменники - назви частин тіла людини чи тварини. Соматизми стали організуючими центрами розгалужених гнізд усталених зворотів: голова - символ розуму, волі, володарювання; язик - символізує повірливість, комунікативність; серце - кохання, пристрасть, душу; з рук пов"язують дію, працю, творчість, владу, знайомство, а також досвідченість, вміння, майстерність.

Найхарактернішим процесом для ФС, утворених на основі сома-тизмів, є метонімічні перенесення. Так, лексема голова, як резуль-тат метонімічного перенесення "частина замість цілого", є репре-зентантом людини в цілому. Основне номінативно-характерологічне на-вантаження виконують й інші компоненти фразеологізмів / вбгати в голову, порожня голова; забубення голова, пусто в голові/.

Вивчення фразеологічного матеріалу та детальний розгляд лексикографічних праць дозволяє дійти висновку, що частині ФС до-сліджуваної ФСГ властиве явище полісемії, певна кількість фразео-логізмів створюють синонімічні ряди та антонімічні пари. Так, на-приклад, спільне значення "швидко рухатися, бігти, летіти" /про людину/ в обох мовах виражають фразеологічні порівняння як вітром здуло, летіти стрілою, мчати кулею; як стрела, як пуля /бежать, мчаться, лететь, нестись/.

Антонімічні відносини між фразеологізмами з символами-субстан-тивами переважно зустрічаються в межах одного фразеосемантичного гнізда: своя кров - чужа кров; распускає язик - прикусить язик.

Більшість фразеологізмів з символами-субстантивами вступає у системні відносини, які можна звести до таких основних вимірів: а/ парадигматично-антонімічні /вода - вогонь, крапля - море/; б/ парадигматично-синонімічні /крапля - голка - зерно, вітер - стріла - куля, залізо - сталь - камінь/; в/ парадигматично-асоці-ативні /щит - меч, ключ - замок, пута - кайдани - ярмо/.

Продуктивність розглянутого у цьому розділі способу творення ФС є оче-видною.

Третій розділ - "Специфіка творення фразеологізмів з символа-ми-кolorативами" - присвячене конкретному аналізу ФС, основою яких є прикметники кольору. Тут предметом дослідження виступають семантико-граматичні та стилістичні особливості досліджуваних усталених зворотів.

Навколо символів-кологративів теж утворилися розгалужені гнізда фразеологізмів в обох мовах /відповідно 135 та 153 одиниці/.

Лексеми із значенням кольору утворюють в українській та російській мовах лексико-семантичну-групу, в якій набір елементів, їхня семантика та співвідношення є історично змінними. Результатом семантичного розвитку кологративів стало співіснування їхніх прямих, переносних та символічних значень на різних етапах розвитку мови.

Основні лексичні значення у кологративів визначаються шляхом зіставлення з семами тих слів, з якими досліджуваний лексико-семантичний варіант утворює парадигматичні ряди. Ці семи, в основному, реалізуються у словосполученнях, побудованих за моделлю "прикметник + іменник" із семантичною структурою "ознака - предмет". Від вибору субстантивного компонента залежить семантика кологративу, який може означати не лише конкретну ознаку, але й узагальнено-переносну.

Фразеологізми з прикметниками-кологративами утворюють ФСГ, яка розгалужується на кілька структурно-семантичних розрядів:

а/ за назвою прикметникового компонента /червоний півень, жовта преса, зелене світло; синяя птица/;

б/ за його семантикою. Так, наприклад, семантична структура лексеми чорний достатньо складна навіть в її прямих номінативних значеннях. Вона містить такі семи як: 1/ колір вугілля, сажі, грстилекний білому /чорний континент/; 2/ темний, тобто повністю позбавлений світла /чорна вода/; 3/ такий, що прийняв темне забарвлення від будь-яких зовнішніх впливів /чорна смерть/; 4/ той, хто потрапив в тяжке становище /чорний раб/; 5/ той, хто не радіє, сумний /черные мысли/; 6/ поганий, злий, недоброчиливий, заздрісний /черный глаз опасный/; 7/ той, що означає негативну якість або виявлення чогось негативного /чорна невдячність//СВІ, 1971;

СРЯ, 1990/;

в/ за особливостями структури /проходить червоною ниткою, малювати чорними фарбами; чорная магія, чорним по білому/. Абсолютна більшість фразеологізмів, побудованих на основі символіко-колеративів, за структурою збігається із словосполученнями, але окремі ФС співвідносяться з реченнями: чорні хмари збираються, чорний віл на ногу наступив, аж чорні вогні в очах мигтять; чорная кошка пробежала.

Зазначимо, що моделювання /В.М.Мокієнко/, тобто утворення фразеологізмів за моделлю, - активний процес у досліджуваній ФСТ. Так, за моделлю "прикметник-колератив + іменник" будується велика кількість ФО, наприклад: чорная доля, блакитная кров; зеленая улица, серое ведомство. У даній ФСТ продуктивною також є модель "дієслово + /прійменник/ + прикметник-колератив + іменник": малювати чорними фарбами, наганяти чорну хмару; видеть в розовом свете, держать в черном теле;

г/ за ступенем семантичної з'єднаності, або спаяності, компонентів. Фразеологізми з прикметниками кольору є одиницями із різним ступенем фразеологізації, наприклад: блакитні мрії - фразеологічне сполучення, шити білими нитками - фразеологічна єдність, синий чулок - фразеологічне зрощення тощо;

д/ за історико-часовою характеристикою: под красную шапку - застаріле /ДСРЯ, 1968, с.532/; чирвоная гвоздика, красная суббота, красний уголок - фразеологізми, що до недавнього часу вживалися досить часто; чорний вівторок - вживається з грудня 1994 р.;

е/ за походженням: аж червоні вогні в очах - власне українське, красная строка - власне російське, зелений шум - власне російське, чорная кішка пробігла - спільнослов'янське /порівняймо: чирвоная кошкія пробежала - в рос. м., чирвоная кошкія перабегла - в білор., минала е чирвоная коткія - в болг. м./, білая ворона - калька з

латини *alba avis, albus corvus*, видать /все/ в розсвіти светі -
малюк з французької *voir tout couleur de rose* /СЄСРІ, 1987,
с.15, 17/ - іношомовного походження;

є/ за своєю активністю в мові та мовленні: хоста вода, се-
рце вещество, красний воск - вживаються частіше в певній сфері
спілкування, оскільки екстрапольовані з тієї чи іншої галузі нау-
ки, культури;

ж/ за стилістичним забарвленням: проходити червоною ниткою/
стрічкою - книжне /ЄСУМ, II, с.713/; чорна нудьга - розмовне.

Суттєвими є такі моменти:

1/ розглянуті фразеологізми утворюють синснімічні пари: бла-
китні мрії - рожеві мрії, блакитний вогонь - блакитне паливо,
червоні вітрила - синій птах, голубая кровь - белая кость, белые
пятна - белые места;

2/ у зіставному плані нами досліджено трансформації деяких
фразеологічних зворотів при використанні їх у різних граматичних
функціях: рожевими фарбами - в розовых красках, чорної пам'яті -
черная память. Міжмовними еквівалентами виступають і такі фразеологізми: до
зелених чортиків /напитися/ - до белой горячки /напиться/, сіра
свита - черные люди та інші;

3/ для фразеологізмів досліджуваної фразеологічної властивості анто-
німії. Антонімічні значення фразеологізмів, мотивовані прикметниками-кологати-
вами, можуть повторювати або не повторювати антонімію лексичних
значень останніх. Наведемо ряд прикладів: чорна кістка - блакитна
кров, чорні плями - білі плями, черная смерть - белая смерть;

4/ певна кількість фразеологізмів з символами-кологативами
є полісемантичною: світ білий закрився/замкнувся /1. Хто-небудь
помер, загинув. 2. Хто-небудь втратив інтерес, став байдужим до
життя/ ЄСУМ, II, с.784//; белое пятно /1. Недосліджена територія.
2. Недосліджена, не розроблена частина питання, проблеми/ ЄСРІ,

1968, с. 274 //.

У висновках до всієї роботи в розширеному вигляді подаються основні положення, що вносяться на захист, провідним серед яких є твердження про те, що ступінь семантичної еквівалентності міжмовних фразесемантичних корелятивів характеризується динамічністю і коливається від практично повного збігу їхньої внутрішньої форми до наявності неповних /часткових/ відповідників і безеквівалентних фразеологічних найменувань в українській та російській мовах. Кожна мова виявляє своєрідність, самобутність і на рівні фразеології. Таким чином, інтерпретація фразеологічних одиниць з символічною основою потребує глибоких знань культурного контексту, особливостей соціальної психології того чи іншого народу, співвідношень між традицією і новаторством у розвитку культури. Ми знову повертаємося до традицій антропологічного мовознавства, започаткованого В. Гумбольдтом й романтиками. Їхні положення, збагачені даними сучасної науки, ведуть нас до проблеми: мова і культура. Про це свідчить і глибокий зміст, який закладено в кожну фразеологічну одиницю та відображувану нею специфіку національно-мовної картини світу.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Слова-символи как образно-смысловый центр формирования фразеологизмов // Тези доповідей. Матеріали Всесоюзної науково-методичної конференції "Проблеми міжпредметних зв'язків в умовах білінгвізму". - Дрогобич, 1990. - С. 161-162.

2. Фразеологизмы со словами-зоосимволами в русском и украинском языках // Структурно-семантический анализ единиц речи. Межвузовский сборник научных трудов. Тульский гос. пед. институт Министерства образования Российской Федерации. - Тула, 1994. - С. 55-59 /Рукопись деп. в ИМОН РАН 15 ноября 1994 г., № 49781/.

3. Символы и фразеология /на материале русского и украинско-

го языков/ // Материалы конференции "Функциональная лингвистика: проблемы и перспективы". - Ялта, 1995. - С.133-134.

4. Слова із символічним значенням в основі українських і російських фразем // Проблеми зіставної семантики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Київ, 1995. - С.112-113.

5. Языковой символ как образно-смысловый центр ФЕ // Материалы конференции "Функциональная лингвистика: принципы организации текста". - Ялта, 1996. - С.89-90.

АННОТАЦИЯ

Куцьк Е.А. Слова-символы как образно-смысловый центр формирования фразеологизмов /на материале украинского и русского языков/.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. - украинский язык, 10.02.02. - русский язык.

Защищается рукопись.

В работе исследовались фразеологические единицы, в основе которых лежат слова с символическим значением. Спираясь на языковой символ как образно-смысловый центр фразеологизмов, определялся объем данных устойчивых оборотов, изучались закономерности их деривации, анализировались особенности функционирования в украинском и русском языках, рассматривались системные связи в сфере фразеологизмов с символической основой.

Символ, становясь основой фразеологизма, передает ему свои свойства: обобщающую силу, богатство содержания, свесобразный процесс объединения конкретного, единичного с общим, философским, универсальным.

S U M M A R Y

Kutsyk E. Symbol-Words as the Figurative-Semantic Centre of the Formation of Phraseological Units.

A thesis for the academic degree of Candidate of Philological Science in speciality 10.02.01 - Ukrainian Language, 10.02.02 - Russian Language.

The manuscript of the thesis is presented.

In this research work were investigated phraseological units based on the words with symbolic meaning. Basing upon language symbol as figurative-semantic centre of a phraseological unit, the amount of the given phraseological units was defined, the laws of their derivation, were examined, studied, the peculiarities of their functioning in the Ukrainian and Russian languages were analysed, systematic relations in the area of phraseological units with symbolic basis were examined.

Symbol, becoming the basis of a phraseological unit gives it its properties: generalizing force, richness of content, peculiar process of uniting specific and single with general, philosophical universal.

Ключові слова: Символ, Фразеологія, Фразеологічна одиниця, Символ-субстантив, Символ-кологратив, Зоосимвол, Зіставний аналіз, Семантика, Деривація.

Kutsyk

Підписано до друку 20.12.96р. Об'єм 1,2. Формат 60х84 1/16.
Папір друк. №3. Спосіб друку офсетний. Тираж 100. Зам. 131.24.

Фірма "ОЛЬВІЯ"
293720, Львівська обл., м. Дрогобич,
вул. М. Грушевського, 72.
Безплатно.

002.35.21

1900

AB 36.570